

**SU KÜLTÜRÜNÜN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE OSMANLI DÖNEMİ
HAMAMLARININ TOPLUMUN SANAT VE SOSYAL YAŞAMINA ETKİLERİ**

Dr. Öğr. Üye. Kader REYHAN*

Merve YAZICI**

ÖZ

Su, tüm canlılarda olduğu gibi, insan hayatında da yaşayışın ve varlığın vazgeçilmez önceliğidir. Tarih boyunca kutsallık atfedilen su, yeme içme gibi günlük gereksinimleri karşılamanın yanında tarım ve üretim, yerleşim ve yaşayışı da etkileyerek su kültürünü oluşturmuştur. Su kültürünün tarihsel gelişim sürecinde, bu kültürün önemli bir parçasını oluşturan hamamlar, bir yandan barındırdığı yıkanma mekânları ile bedensel ve ruhsal arınmayı sağlayan, diğer yandan sosyal hayat, eğlence ve gelenekleri yaşatarak sanat ve sosyal yaşamı etkileyen su yapılarıdır. Hamamlar, su kültüründe hem yıkanma aktivitelerin gerçekleştiği mekânları içeren bir somut kültür, hem de sosyal yaşantıyı etkileyip bu yaşantıya ait değerleri biçimlendiren soyut kültür ögesi olarak önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, Osmanlı dönemi su kültürünün önemli bir parçasını oluşturan hamamlar, su kültürünün tarihsel gelişim süreci içerisinde irdelenmiş ve toplumun sanat ve sosyal yaşamına etkileri Eskişehir kenti hamam kültürü ve farklı hamam örneklemeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma içeriğinde, su kültürünün tarihsel gelişimi ile farklı coğrafya ve medeniyetlerdeki yansımaları, somut kültürel su öğelerinin kent ve kültür belleğine etkileri, hamam yapılarının tarihsel gelişim sürecinde kültür mirası olarak sosyal ve sanatsal yaşantıya etkileri birbirini takip eden bir dizgede yer almaktadır. Osmanlı döneminde su kültürünü oluşturan su öğeleri ve hamamlar bir yandan toplumun kültürel değerlerinin ve sosyal yaşantısının oluşumuna katkı sunarken diğer yandan mekânsal özellikleri, kullanımı veya yarattığı algının tematik yaklaşımlara konu olmasıyla toplumun sanatsal yaşamına etki etmiştir. Bu çalışma bir yandan su kültürünün tarihsel gelişimi ile hamamların bu süreçte toplumun sosyal ve sanatsal yaşamına etkilerine dair bilgi sunması, diğer yandan kültürel miras içerisinde yer alan somut ve somut olmayan kültürel değerlerin birbirleriyle kurduğu sıkı ilişkiyi yansıtması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Su kültürü, Osmanlı hamamı, Hamam gelenekleri, Kent belleği, Kültür mirası.

**THE EFFECTS OF OTTOMAN BATHS ON THE ART AND SOCIAL LIFE IN THE
HISTORICAL DEVELOPMENT PROCESS OF WATER CULTURE**

ABSTRACT

Water, like for overall living creatures, is also an indispensable priority in human life for living and entity. Which has been attributed to holiness throughout history, in addition to supplying daily needs such as food and drink, it has formed the water culture thereby influencing agriculture and production, the settlement and existence. During the historical development process of water culture, the baths, which constitute an important part of this culture, are the water structures while providing physical and spiritual purification with their bathing spaces, on the other hand, affecting the art and social life of society by providing and sustaining social life, entertainment and traditions. Baths have an important place in the water

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, kaderreyhan@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-2564-1907

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, merveyazici55@gmail.com , Orcid ID: 0000-0003-2564-1907

culture both as a tangible cultural asset containing the places on which bathing activities take place and as an intangible cultural asset that affects social life with forming its values. In this study, the baths, which constitute an important part of the water culture of the Ottoman period, were examined in the historical development process of the water culture and their effects on art and social life were evaluated through the bath culture of Eskişehir and different bath samples. The historical development of water culture and its reflections in different geographies and civilizations, the effects of water structures on the city and cultural memory as the tangible cultural assets, and the effects of bath structures in the historical process on social and artistic life as a cultural heritage take place in a successive sequence in the context of the study. In the Ottoman period, while water structures and especially baths that constituted the water culture contributed to the formation of the cultural values and social life of the society, on the other hand, they influenced the artistic life of the society with their spatial features, usage or their perception. The study is important in consideration of both giving information on historical development of water culture with Ottoman baths effects on social and artistic life of society in this process, and reflecting the close relationship between tangible and intangible cultural assets in the cultural heritage integrity

Keywords: Water culture, Ottoman baths, Baths traditions, Urban memory, Cultural heritage.

1. GİRİŞ

Su kültürü, tarihsel, toplumsal gelişme sürecinde su ile ilişkili oluşturulan bütün maddi ve manevi değerler ile bu değerlerin oluşturulmasında ve sonraki nesillere iletmeye kullanılan bilgi, özgün düşünce, yaşam ve sanat eserlerinin bütünlüğüne işaret ettiği söylenebilir (TDK, “Kültür” sözcüğü, 2019). Bilginin edinilmesi ve iletilmesinde somut kültürel öğeler önemli bir yer tutar. Somut kültürel öğelere koşut gelişim gösteren soyut kültürel öğeler de kültürel bütünselliğinin bir parçasıdır. Su ile ilişkili somut kültürel öğelerden olan hamamlar, kendine özgü bir yapı tipolojisi barındırmasının yanı sıra soyut kültürel değer ve yaklaşımlar ile de bu tarihsel süreçte su kültürünün önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Çalışmanın amacı, su kültürünün gelişimine önemli bir katkı sağlamış hamamların özgün mimari özelliklerinin yanı sıra taşıdığı kültürel değer ve yaklaşımların tanıtılması ve bu yaklaşımlar çerçevesinde toplumun sosyal ve sanatsal yaşamına etkilerinin irdelenmesidir.

Bu çalışma kapsamında, su kültürünün tarihsel süreçte farklı coğrafyalarda yansımaları, su öğelerinin kent gelişimi ve kentsel belleğe etkileri ve su kültürünün önemli bir bileşenini oluşturan hamamların toplumun sosyal ve sanatsal yaşamına etkileri sıralı bir dizgede irdelenecektir. Çalışmanın içeriğinde su kültürü, su ile ilişkili somut kültürel öğeler ile soyut kültürel öğelerin bütünlüğünü oluşturan bir ilişki ağı içerisinde ele alınmaktadır.

Türklerde toplumun sosyal ve sanatsal yaşamında, su ve özellikle hamam kültürü bir yandan mimaride mekânsal kurgu ve mekân kullanımı ve kent morfolojisini biçimlendirmesiyle sosyalleşmeye katkı sunmuş iken diğer yandan edebiyat ve güzel sanatları da tematik yaklaşımlara konu olmasıyla belirgin biçimde etkilemiştir.

Bu çalışma, bir yandan su kültürünün tarihsel gelişimi ve bu kültürün önemli bir ögesi olan Osmanlı dönemi hamamlarının toplumun sanat ve sosyal yaşamına etkilerinin tanıtılması, diğer yandan kültürel mirası oluşturan somut kültürel değerler ile somut olmayan kültürel değerlerin birlikte korunması ve geleceğe aktarılması gerekliliğini vurgulaması açısından önem taşımaktadır.

2. TARİHSEL SÜREÇTE SU KÜLTÜRÜNÜN FARKLI COĞRAFYA VE MEDENİYETLERDE YANSIMALARI

Yaşamın kaynağı olan su tüm kültür ve inançlarda sonsuz bir değerle tanımlanır. İnsanoğlu; tarihsel düzlemde nehirlere, akarsulara ve su kaynaklarına bir kutsallık atfetmiştir. Hayatın temelini oluşturduğu düşünülen dört elementten biri olarak kabul edilen ve yaşamın vazgeçilmez bir parçası olan görülen su, yaşamsal bir unsur olarak her kültürde kutsallığını ve değerini devam ettirmektedir (Oymak 2010: 36). Her yerleşim ve coğrafyada su ile ilişkili kültürel değerler gelişmiş ve yaşamın bir parçasını oluşturarak günümüze kadar süregelmiştir. Buna örnek olarak, Mısır kültürünün Nil nehri ile biçimlenmiş bir coğrafyada yaşam bulması ve Antik Yunan'da evrende var olan her şeyin başlangıcının "Su" olarak kabul görmesi verilebilir. Su kültü, tarihteki farklı zaman dilimlerinde, farklı kültürlere sahip toplumlarda kendi öznel inanişinin bir parçası olmasına karşın Türkler arasında ortak bir kült olarak ele alınır (Yegül 2012: 25).

Suya atfedilen değerler ve yaşamın içerisindeki yansımaları her kültürde farklılaşma göstermesine karşın hepsinde kültürün ve inanişin bir parçası olarak varlık göstermiştir. Bunlar, su ile oluşturulmuş soyut kültürel değerlerin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Farklı coğrafyalarda bunun karşılığını suya bereketlendiren, çoğaltan, iyileştiren, yenileyen vb değerler yüklenmesiyle görmek mümkündür. Eski Ön Asya'da yeraltı su kaynakları ile ilişkili olan pınar tanrıçaları ile bitki tanrılarının sevgililiklerinin rivayet edilmesi bereketlendiren, çoğaltan anlamlar ile ilgilidir. Bu kaynaklar, kuyular, içlerinde su barındıran mağaralar, tanrıların ve ruhların dünyaya çıktıkları geçitlerdir. Eski Mısır'da Nil nehri bereket tanrısı ile ilişkilendirilmiştir (Kafesoğlu 1973: 21). Hintliler için Ganj, Asurlular için Fırat, Mısırlılar için Nil Nehri gibi nehirler hem bedensel hem de ruhsal temizliğin yapıldığı yerler olarak kabul görmüştür (Ertuğrul 2009: 241). Şamanistler suyun (çay, ırmak, deniz) da bir ruhu olduğuna inandıkları için suyu kirletmek, suya tükürmek gibi davranışlar su iyelerince cezalandırılacağı için halk arasında yasaklanmıştır (Türkan 2012: 137). Benzer biçimde Anadolu coğrafyasında görmek mümkündür. Anadolu'da kutsal olarak kabul edilen su kaynaklarının bir kısmında şehitlerin mezarı veya türbesi bitişiktir. Erzurum'da Fırat'ın kaynağı ile ilgili bir menkıbede; Horasan'dan gelmiş olan Dumlu Sultan'ın, kalp gözü ile Fırat'ın kaynağını gördüğü, orada bir zaviye kurarak yerleştiği şeklinde anlatılmaktadır (Oymak 2010: 37). Dileklerin gerçekleşmesi için niyet edilerek Anadolu'da mitolojilerde yer etmiş su kaynaklarına, havuzlara, göl ve kuyulara metal para atılması suya atfedilen kutsal değerlerden kaynaklıdır. Kutsallık ve değer atfedilen yerlere, Urfa Balıklı göl, Somuncu Baba dergâhındaki balıklı havuz, Antalya Kurşunlu Şelalesi'nin aktığı yer, Mersin-Silifke'de bulunan Cennet Mağarası'nın bulunduğu mekânda kayanın dip kısmında çıkan su kaynağı örnek olarak verilebilir (Oymak 2010: 38).

Bunun yanı sıra, su arınma ve temizlenme için de kullanılmıştır. Hititlerin tanrıları için hazırladıkları ritüellerinde, tanrılar tarafından cezalandırılmamak için öncelikle su ile bedensel ve ruhsal olarak arınmaları buna örnek olarak verilebilir. Bunların doğal sonucu olarak kutsal yapılar da su kaynaklarının yanlarında konumlanmışlardır (Murat 2012). Su ile ilişkili zamanın kendi düzleminde ortaya çıkardığı dini ve kültürel eğilimler, "mahremiyet" düşüncesiyle birlikte yeni bir mekâna ihtiyaç duyarak; bu mekân "hamam" olarak insanların gündelik hayatlarına girmiştir. Temizlik ve arınma eylemleri üzerinden hamamlara atfedilen değerler, halk katmanları arasında eşitlik, birlik ve aidiyet hissini paylaşmada fırsatlar yaratmıştır (Yegül 2012: 25).

3. KENTTEKİ SU ÖGELERİNİN KENT VE KÜLTÜR BELLEĞİNE ETKİLERİ

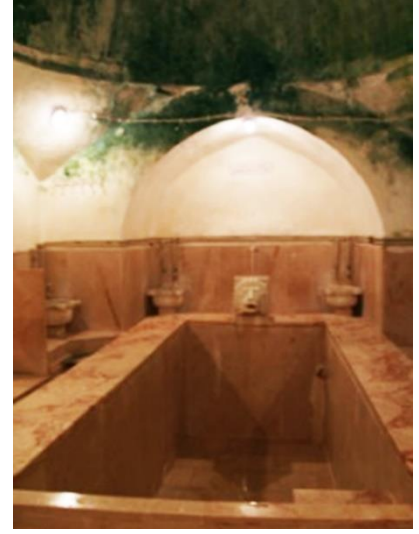
Bellek, genel olarak yaşanan durumların algıyla birlikte zihinde yer etmesi, anıların hafızada birikmesi ve yaşantının yeniden üretilmesi olarak tanımlanabilir. Kent ile kurulan interaktif ilişkide, yaşantıların, öğrenilenlerin geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklanması biçiminde oluşmaktadır (TDK, "bellek" sözcüğü, 2019). Bellek, Engle'e (1999) göre geçmişte yaşananların yorumlanması ve üretilmesi, Bergson'a (2007) göre yaşantının zihindeki algısı ve Halbwachs'a (1992) göre toplum tarafından üretilmiş ortak değerler olarak tanımlanmaktadır (Özbayraktar 2015: 1556).

Dinlenme, toplanma, yürüme, eğlenme gibi kent yaşantısında günlük aktivitelerin gerçekleştiği yerler olan kentsel mekânlar, kentsel bellekte yer eden ve kentin düğüm noktalarını oluşturan kamusal alanlardır. Kolektif aktivitelerin gerçekleştiği yerler olan bu alanlar, ya ihtiva ettikleri su kaynakları, nehirler, çaylar gibi doğal oluşumlar olan su ögeleri ile ya da çeşme, hamam gibi su yapıları ile kentin düğüm noktaları olarak kentsel bellekte önemli bir yer tutmaktadırlar. Bu çerçevede, su ögeleri kent ve kültür belleğini doğrudan etkileyen ve şekillendiren önemli bileşenler olarak değerlendirilebilir. Bu ögelerden çeşmeler ve özellikle hamamlar, kent yaşantısında ve kent kültüründe önemli bir yere sahip olup kent belleğinin önemli bir parçasını oluştururlar. Çeşmeler, bir yandan yerleşim alanlarında kentlinin su ihtiyacını karşılamak amacıyla kent içinde ortak kullanıma imkân sağlayacak biçimlerde konumlanmış işlevsel özellikli iken, diğer yandan sahip oldukları morfoloji, form ve dekoratif ögeler ile dönemin mimari özelliklerini yansıtan ve kentin silüeti ve dokusunu etkileyerek kente estetik değerler kazandıran su yapılarıdır.

Eskişehir kenti bir örneklem olarak bakılırsa, belirgin bir izi olan ve kentin içerisinden geçerek kenti kuzey ve güney olmak üzere iki bölgeye ayıran Porsuk Çayı hem kenti tanımlamakta hem de kent belleğinde önemli bir yer tutmaktadır. Güneyde kalan bölgedeki tepelerin etekleri ilk yerleşimin olduğu konut alanı, kuzeyde sıcak su kaynağının olduğu bölge ticaret alanı olarak gelişmiştir. Eskişehir kent belleğinde, konut alanı olan Odunpazarı, çibörek ve mantı, Adalar vb. kültürel bellekte yer etmiş ifade ya da simgelerle somut olmayan kültürel değer algısı oluştururken, somut kültürel değerlerden hamamlar Eskişehir kenti için simgesel anlam taşımaktadır. Kentte doğal sıcak su kaynağının varlığının eski çağlardan beri bilinmesi, kentsel bellekte bahsedilen algının oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Eskişehir Alçık Hamamı örneğine bakıldığında, inşa edildiği tarihten itibaren sonraki dönemlerde onarım geçirerek mekânsal kurgu, morfolojisi, dekoratif ögeleri ve yapım malzemeleri kullanımı açısından özgün mimari özelliklerini kaybetmiş olmakla birlikte günümüzde kentsel bellekte önemli bir yere sahip olmayı sürdürmektedir (Resim 1, Resim 2). Benzer biçimde Erler hamamı ve Işık Hamamı da günümüzde kullanımı devam eden ve kentsel bellekte yer alan hamamlardır. Su kültürü ve su yapılarının fiziksel ve algısal boyutta kentsel bellekte yer etmiş örneklemeler, farklı kentler ve hamam örneklemeleri ile çoğaltılabilir.

Resim 1. Alçık hamamı giriş cephesi.

Resim 2. Alçık Hamamı sıcaklık mekânında düzenlenmiş su havuzu.

4. HAMAMLARIN TOPLUMUN SOSYAL VE SANATSAL YAŞAMINA ETKİLERİ

Tarihsel gelişim sürecinde, su ile ilişkili oluşturulan bütün maddi ve manevi değerler, oluşumu gerçekleştiren ve sürdürülebilir kılan bilgi ve yaklaşımların tamamı su kültürününü oluşturan genel bir ağın parçaları olarak değerlendirilebilir. Hayatın başlangıcı ve doğal döngü zincirinin temel halkası olarak kabul edilen su, beraberinde getirdiği hem maddi hem de manevi işlev ve anlamlar ile tüm medeniyetlerin ve insanlığın ortak bir mirası olarak kabul edilebilir. İlk medeniyetler ve yerleşimler, su kaynağına yakın yerlerde kurulmuş iken, sonraki süreçlerde yapım teknolojisinin gelişmesi paralel olarak suyun su kaynağından uzak mesafelere taşınması, depolanması ve kullanılmasını sağlayan su kemerleri, sarnıçlar, çeşmeler ve hamamlar gibi su yapıları inşa edilmiş ve günümüze kadar sürekli bir gelişim içerisinde olmuştur.

Su kültürüne ilişkin değerlerin başlıcaları hamam yapıları ile ilişkili olmuştur. Anadolu'da Helenistik dönemde hamam yapılarının inşa edilmesine başlamış olmakla beraber Roma döneminde hamam mimarisi ve ona bağlı hamam kültürü çok hızlı bir gelişim göstererek yaygınlaşmış, kendine has hem mimari bir dil geliştirmiş hem de hamamlar sosyal ve sanatsal yaşantıyı önemli ölçüde etkilemiş ve biçimlendirmiştir. Bizans dönemi hamam yapıları, Roma dönemine kıyasla boyutları küçülmesine karşın işlevsel ve sosyal önemini koruyarak sürdürmüşlerdir. Selçuklu ve özellikle Osmanlı dönemlerinde hamam yapıları her bir yerleşimde inşa edilmeye ve mütevazı boyutlara dönüşmesine karşın işlevsel ve sosyal önemi günümüze kadar devam ettirmiş ve kendine özgü bir yaşam kültürü oluşturmuştur. Roma ve Bizans döneminde anıtsal büyüklüklerde inşa edilmiş hamamlarda yıkanma kültüründe durgun su kullanımı yerine Selçuklu ve özellikle Osmanlı dönemlerinde, İslamiyetin etkisiyle de akışkan suyun kullanımı yer almış, yıkanma mekânları akışkan su kullanımına uygun olarak biçimlenmiştir (Önge 1995: 9).

4.1. Hamamların toplumun sosyal yaşamına etkileri:

Osmanlı döneminde her yerleşimde inşa edilmiş hamamlar, sosyal yaşamın önemli bir parçasını oluşturmalarına karşın sosyal ve sanatsal yaşama etkileri tanzimat öncesi sabit bir çizgide seyrederken tanzimat sonrası belirgin biçimde artmış ve sosyal ve sanatsal yaşantının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Tanzimat sonrası dönemin belirgin özelliklerinden birisi de sosyal yaşantıda kadınların gündelik hayatın dışında hamamlarda kendilerine zaman ayırabilmesi ve kamusal mekân kullanımı kapsamında gruplar halinde bir kaynaşma ve bir araya gelme etkinliklerini gerçekleştirebilmesidir (Sami 2017: 1536).

Kullanıcı kültürü farklı olmasına rağmen ortak olan, hamamların yıkanma işlevinin gerçekleştiği yerler olmasının yanında sosyal etkinliklerin gerçekleştiği yerler olmasıdır. Hamamlarda gerçekleşen aktivite ve etkinliklerden bazıları, yıkanma, çalışma, doğum, tedavi, kız beğenme, gelin hamamı vb olduğu söylenebilir (Türkan 2009: 163). Hamamlar, kullanıcıya göre halk hamamları (çarşı hamamları) ve özel hamamlar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ortak aktivitelerin gerçekleştiği ve herkesin kullanabildiği hamamlar halk hamamı ya da çarşı hamamı iken, bazı yapılarının müstemilat birimleri ya da yapıların bahçelerinde yer alan ve orta ya da üst sınıf ailelerin sadece kullandığı hamamlar da özel hamamlardır. Sosyal yaşamdaki gelenek ve göreneklere göre biçimlenmiş ve hamam kültürünü oluşturan etkinlikler, sırasıyla gelin hamamı, kırk hamamı, arkadaş hamamı, kız beğenme hamamı, loğusa hamamı, kına hamamı, sünnet hamamı, güvey (damat) hamamı ve arife hamamı belli başlıları olarak sıralanabilir (Tablo 1).

Tablo 1. Osmanlı dönemi hamam kültürünü oluşturan etkinlikler, etkinlik katılımcıları, etkinliğin gerçekleştiği tarihler ve etkinlik tipi.

Hamam kültürü etkinlikleri	Etkinliğe katılan gruplar	Etkinlik tarihleri	Etkinlik tipi
Gelin hamamı	Gelin, gelinin arkadaşları, yakın çevresi ve akrabaları ile damadın yakın çevresi ve akrabalarından davet edilen kadınlar	Düğün öncesi genellikle kına gecesinin gündüzü	Kültürel ve sosyal bir etkinlik
Kırk hamamı	Gelin ve her iki taraftan kadın davetliler	Evliliklerin üzerinden kırk gün sonra	Kültürel ve sosyal bir etkinlik
Arkadaş hamamı	Kadın ve erkeklerin ayrı ayrı kendi hemcins arkadaş grupları	Haberleşilen herhangi bir tarih (belirli bir tarihi yok)	Sosyal bir etkinlik
Kız beğenme hamamı	Bekâr erkeklerin anneleri, evlenmek isteyen kadınlar	Herhangi bir tarih (belirli bir tarihi yok)	Sosyal bir etkinlik
Loğusa hamamı	Loğusa ve yeni doğan bebek ile	Doğumdan kırk gün sonra	Kültürel bir gelenek

	yakınları		
Kına hamamı	Gelin, gelinin yakın arkadaşları ile erkek tarafından sadece sağdıçın katılabildiği küçük bir grup	Çoğunlukla Çarşamba günleri, kına gecesinin ertesi günü	Kültürel bir gelenek
Sünnet hamamı	Sünnet olan çocuk, babası, arkadaşları ve akrabaları ile varsa kirvesi	Sünnet sonrası sünnete yakın bir tarih	Dini gerekliliğe dayalı kültürel bir gelenek
Güvey (Damat) Hamamı	Sağdıç, damat, kimi yerlerde damadın erkek arkadaşları ve yakın akrabaları	Düğünden bir veya birkaç gün öncesi	Sosyal ve kültürel bir gelenek
Arife hamamı	Kadın ve erkekler kendi hemcins arkadaş grupları ile birlikte	Bayram arifesi, bayram öncesinde	Dini gerekliliğe dayalı kültürel bir gelenek

Gelin Hamamı: Düğün öncesi genellikle kına gecesinin gündüzünde hamamlarda düzenlenen kültürel bir etkinlik olarak tariflenebilir. Gelin, gelinin arkadaşları, yakın çevresi ve akrabaları ile damadın yakın çevresi ve akrabalarından davet edilen kadınların katılımıyla düzenlenen canlı gösterimlerin sergilendiği bir hamam âdetidir. Gelin hamamı etkinliği, gelin çevresinde geleneksel ritüelin olduğu bir tören düzenlenmesi ve sonrasında kurna başında ve türküler eşliğinde gelin ile katılımcıların yıkanması ile sonlanmaktadır. Bu etkinlik süresi boyunca yeme-içme ihtiyaçları için tedarik malzemesi götürülmesinin yanı sıra etkinliklerde hizmet edecek hamam ustası adını da alan kadınlarda yer almaktadır (Emiroğlu 2010: 28).

Kırk Hamamı: Evliliklerin üzerinden kırk gün sonra yapılan ve su kültürünün bir parçası olarak da değerlendirilebilecek geleneklerden birisini oluşturan bir etkinliktir. Etkinlikte, davet edilen kişilere kayınvalide tarafından birer kalıp sabun verilip yaşlılar için kınalar hazırlanır. Hem kına yakılır hem de gelin ile davetlilere hediyeler verilir.

Arkadaş Hamamı: Arkadaşların kendi aralarında haberleşerek toplanıp gittiği hamamlarda, bir yandan yıkanıp dinlendiği ve öteki yandan birbirleriyle etkileşime girip sohbet ettiği sosyal bir etkinliktir. Kadınlar, erkeklere göre yeme-içme aktivitesiyle bu etkinliklerde daha uzun zaman geçirirken erkekler daha kısa süreli ve bir kahve içimlik sohbetlerle bu geleneksel hamam etkinliğini gerçekleştirirler.

Kız Beğenme Hamamı: Bekâr erkeklerin annelerinin, çocuklarına kadın beğenmek ve uygun bulduklarını inceleyebilmek için hamam etkinliklerine katılma durumunu anlatmaktadır. İsteyen ve istenen her iki tarafın hamamda karşılaştığı, evlenmek isteyen kendilerini beğendirme kaygısı taşıyan kadınların hal, hareket ve fiziklerini sergiledikleri sosyal bir olgudur.

Loğusa Hamamı: Doğum yapan kadın ve yeni doğan bebeğinin doğumdan kırk gün sonra hamama götürülüp yöreye göre farklılaşan ritüeller ile yıkanmasına verilen isimdir. Eskişehir örneklemleri olarak, doğum yapan kadın ve yeni doğan bebeği için loğusa hamamının 'Çingil' ile yıkanması verilebilir. Çingil; bir ip üzerine dizilmiş leylekgagası, kemiği, kuşkanadı, üzerlik, nazarlık, mavi taş, eski kilit, madeni para, midye kabuğundan oluşan bir materyaldir. Yıkanmanın bitimine yakın tasın içine çingil konularak son suyun üçer kez bebek ve loğusanın başından aşağı dökülmesi ile gerçekleşen bir ritüeldir (Türkyılmaz 2001: 16). Hamam kültürünün bir parçası olan loğusa hamamı, loğusa ve bebeği nazardan koruyup kısmetinin bol olmasını sağladığına inanılan bir etkinliktir.

Kına Hamamı: Çarşamba günleri çoğunlukla yapılan, bir gün öncesinde kına gecesinde gelinin saçına yakılan kınanın o günde hamamda kutlama yapılarak yıkanması etkinliğidir. Bu etkinlik için gelinin hamam bohçası hazırlandıktan sonra gelinin yakın arkadaşları ile erkek tarafından sadece sağdıcın katılabildiği küçük bir grup hamama gitmekteydi. Gelin bohçası yerel diva veya sırma adı verilen el işçiliği ile işlemiş kumaştan yapılırken içerisinde havludan oluşan hamam takımı, nalinler, ipek ve el dokuma peştamal, gümüş hamam tası vb gelinin yıkanmasında kullanılan eşyalar bulundurulurdu (Cingöz 1995: 536).

Sünnet Hamamı: Osmanlı geleneklerinde sünnet hamamı, dini gereklilik kapsamında günümüzde erkeklere uygulanan sünnet merasimi sonrası geleneksel bir etkinlik olarak yapılan düğünün karşılığı olarak görülebilir. Sünnet hamamına sünnet olan çocuk, babası, arkadaşları ve akrabaları ile varsa kirvesi katılmaktadır. Kirvelik geleneği olan durumlarda, hamam masrafları kirve tarafından karşılanmaktadır.

Güvey (Damat) Hamamı: Gelin hamamı kadınlar arasında yaygın olduğu gibi güvey hamamı da erkekler arasında yaygın ve geleneğin bir parçası olan bir etkinliktir. Sağdıç tarafından damadın, kimi yerlerde damadın erkek arkadaşları ve yakın akrabaları da bu etkinliğe katılmaktadır, düğüne bir veya birkaç gün kalmışken hamama götürülmesiyle gerçekleştirilmektedir. Güvey Hamamı, kadınların gösterişli etkinliğine kıyasla oldukça sade olduğu söylenebilir.

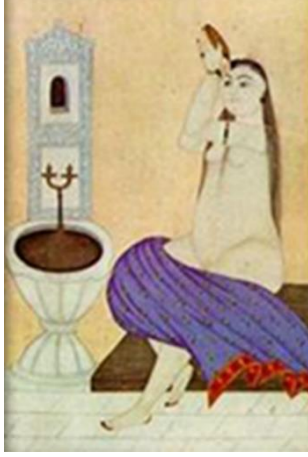
Arife Hamamı: Dini inanış kapsamında bayram öncesi temizlik hazırlığı kapsamında gerçekleşen ve bir gelenek olarak kadın ve erkekler kendi hemcins arkadaş grupları ile birlikte hamama gittikleri bir etkinliktir. Bu etkinlik, "Arife suyuyla yıkanmak" deyiimi ile desteklenerek bayram için temizliğin tamamlandığına işaret etmektedir.

4.2. Hamamların toplumun sanatsal yaşamına etkileri:

Hamamlar, tarihsel süreçte her dönemde sosyal yaşama etkilerinin yanı sıra sanatsal yaşama da etkilerini olmuş ve Osmanlı döneminde de bu durum sanatın farklı alanlarında ilham kaynağı ve sanat teması olarak kendini göstermiştir. Türk hamamları, Osmanlı dönemi boyunca resim ve plastik sanatların konusu olmanın yanı sıra tanzimat sonrası özellikle edebiyat, şarkı ve türkülerde de yer etmiştir.

Osmanlı döneminde hamamların sanatsal yaşamdaki etkileri, bu dönemde üretilen sanat eserleri üzerinden örneklemlendirilebilir. Sanatsal eserlerde tema olarak hamamın ve hamam aktivitelerinin işlenmesine verilebilecek ilk örnek, 18. yüzyılda yaşamış olan ünlü bir Türk minyatür ustası olan Abdullah Buhari'nin (geleneksel minyatür tekniğinden, batı resim geleneğine geçiş döneminin son minyatürçülerinden) "Hamamda yıkanan kadın" (Resim 3) eseri verilebilir. Bu eserde, ilk göze çarpan detaylar, hamamda kullanılan araçlardan peştamal ve hamam tasıdır. Bir diğer örnek,

ressam Münif Fehim Özerman'ın (1899-1983) "Kadınlar hamamı" (Resim 4) adlı eseridir. Bu eser, farklı hamam aktivitelerini gösteren bir kompozisyonudur. Eserde, sıcaklık mekânında bir yerde kurna başında yıkanan, diğer yerde göbek taşında terleyen ve bir başka yerde de leğende çamaşır yıkayan kadınlar gösterilmiştir. Hamamda hem hizmet eden hem de edilen kadınların konu edilmenin yanı sıra bu eserde kubbelerde yerleştirilmiş ışık gözlerinden gün ışığının mekâna alımı da işlenmiştir.

Resim 3. Abdullah Buhari, Hamamda yıkanan kadın, Topkapı Sarayı Kitaplığı, 1741. (Büyükkol & Arda, 2016:2051)

Resim 4. Münif Fehim Özerman, Kadınlar Hamamı. (Büyükkol & Arda, 2016:2052)

Türk hamamı ile aktivitesinin işlendiği eserlerin başında, önemli ressam ve sanatçıların başında Neoklasizm ekolünün önemli temsilcisi olan Fransız ressam Jean Auguste Dominique Ingres'in (1780-1867) yapıtı olan "Türk Hamamı" (Resim 5) gelmektedir. Bu eserde Ingres, yapıtlarından öykünerek oluşturduğu resimde Türk hamamında çıplaklık, hizmet eden ve edilen kadınlar ile hamamdaki Osmanlı döneminde geleneksel müzik aleti olan tef ile yapılan müzik aktivitesi ile sosyal yaşamı bir daire çerçeve içerisinde işlemiştir. Resimde farklı aktivitelerde bulunan (yıkanan, oturan, dans eden, müzik çalan vb) kadınlar realist bir anlayışla resmedilmektedir. Resimde, desen ön planda olacak biçimde hatlar ve hacimsel derinliğin vurgulandığı görülebilir. Oryantalist bir bakışla romantizm etkileri görülmesine karşın, resmin odağında yer alan figürlerde iştah açıcı meyve ve cinselliğin birlikte resmedilmesi doğu kültüründe hamam etkinliği ile ilgili bilinçli bir negatif algı oluşturduğu söylenebilir. Başka bir örneklemde, Ingres'in oryantalist bir çalışması olan 'Türk Hamamı' eserinden etkilenerek yapılmış eserlerden birisi avangart (*Avant-Garde*) ressamlarından kübist akımının en önemli temsilcilerinden birisi olan Picasso'nun (1881-1973) gravür tekniği ile dikdörtgen bir çerçevede yaptığı 'Türk Hamamı' eseri gelmektedir (Resim 6). Bu iki eserin ortak yönü, Türk hamam temasının işlenmesi, çıplaklık ögesi, kadın figürünün resmedilmesi, hatların vurgulandığı bir yaklaşım içermeleridir. Buna karşın, Türk

hamamı teması, Ingres'in eserinde oryantalist, Picasso'nun eserinde modernist bir yaklaşımla işlemiş olduğu söylenebilir (Kodaman ve Özkartal 2010: 136).

Resim 5. Jean Auguste Dominique Ingres, Türk Hamamı, 1862 (Lemaire 2008: 203, Büyükkol ve Arda 2016: 2054)

Resim 6. Pablo Picasso, Türk Hamamı, 1968. (Büyükkol ve Arda 2016: 2056)

Hamam kültürünün edebiyata konu olduğu ve sıklıkla Klasik Türk edebiyatı içerisinde yer alan divan şiirinde işlendiği görülmektedir. Divan edebiyatında, hamamların konu olarak işlenmesi hammâmiye olarak geçen şiir türünde âşıkların birbirlerini gördüğü ya da buluşma ümidini besledikleri mekânlar olarak yer almaktadır. Konu işlenmesinde, bazı durumlarda hamamlar mimari yapı olmaktan çıkıp insani duygu taşıyan varlıklar biçiminde şiirlerde yer alabilmektedir.

5. SONUÇ

Su yapılarıyla ilişkili maddi değerlerin yanı sıra su yapılarının inşası ve gelişimi beraberinde sosyal ve sanatsal yaşamı doğrudan etkileyen ve şekillendiren manevi değerlerin oluşması ve gelişmesine olanak sağlamıştır. Bir yandan suyun hem bedensel temizlik hem de ruhsal arınma amaçlı kullanımı, öteki yandan ilk medeniyetlerin oluşumundan günümüze kadar süregelen ve beraberinde getirdiği kültürel değerler ve suya atfedilen anlamlar su kültürünün oluşmasını ve gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir.

Su kültürünün önemli bir parçasını oluşturan ve su yapılarından biri olan hamamlar, farklı dönemlerde etkileri değişiklik göstermesine karşın her dönemde toplumun sosyal ve sanatsal yaşamına etkileri belirgin biçimde yansımıştır. Hamamlar, bir kültür olarak sosyal yaşantıda var olmuş ve hem sosyalleşmede hem de sanatsal yaşantıda önemli bir öge olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Hamamlar, Osmanlı döneminde mahrem bir bölge olarak her yerleşimde konumlanmış, dışarıdan gözükene sadelik, içeride zıttı bir gösterişle taçlanmışlardır. Bu yapıların mekânlarında kurulan ve sosyal kültürün bir parçası da olan iletişim, özel zaman geçirme, önemli günlere özel merasimler düzenleme hamam içerisinde ayrı bir sosyal hayatın oluşmasına yardımcı olmuştur ve sonraki dönemlerde kültürel ve sosyal belleğin önemli

bir ögesi olarak yer almıştır. Oluşan su belleği, bireyin yanı sıra aynı zamanda kent üzerinde de etkili olmakta ve kent morfolojisi ve kent yaşantısına belirgin özellikler kazandırmaktadır.

Türklerde su ve özellikle hamam kültürünün sosyal ve sanatsal yaşama etkileri, mimaride olduğu kadar edebiyat ve güzel sanatlarda da belirgin biçimde izlenebilmektedir. Hamamların hem konu olarak hem de mekân olarak işlendiği örnekler, Türk resminde minyatürlerden, Türk divan şiirinde âşık edebiyatından, müzik, dans ve orta oyunlarından sıklıkla verilebilir.

Hamamların tematik olarak işlenmesiyle sanat yaşantısına etkisi, oluşan ürünler ya su kültürünü oluşturan etkinliklerde kullanılan ya da etkinliklerde yer alan figürlerin sanatın farklı alanlarında vurgulanmasıyla ya da etkinliklerin toplumsal algıyı yönlendirmeye dönük yansımasıyla oluşmuş olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, Osmanlı dönemi toplumun sosyal yaşantısında, su kültürü önemli bir kültürel değer olarak yer almış ve yapılan etkinlikler ortak yaşantıyı biçimlendiren en önemli öğelerden biri olmuştur. Bu çalışma, su kültürünü oluşturan kültürel değerlerin tanıtımı ve bilinirliğinin artırılması ile geleceğe aktarılması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

ALTINSAPAN, Erol, (2009), **Eskişehir Hamamları (Selçuklu-Osmanlı Dönemi)**, (Ed. Ali Gerengi), Eskişehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Yayın No. 13, Eskişehir: Gülen Ofset Matbaacılık.

BERGSON, Henri, (2007), **Madde ve Bellek**, (Çeviren: Işık Ergüden), Birinci Basım, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

BÜYÜKKOL, Semih ve ARDA, Zuhâl, (2016), "Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Resim Sanatına Yansımaları", **İdil dergisi**, C. V, S. 27: s. 2047-2062.

CİNGÖZ, Meltem, (1995), "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (Hamam Gelenekleri)", **İstanbul Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı**, S. 3.

ÖZTÜRK, Ayşen Çelen, (2016), "Eskişehir'in Geçmişteki ve Bugünkü Kent Belleğinin Zihin Haritaları Üzerinden Okuma Denemeleri", **İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi**, C. VII, S. 20: s. 856-880.

ÇÖL, Nilgün, (2011), "Galata Kent Dokusu İçerisinde Saliha Sultan Sebil Çeşmesinin Değerlendirilmesi", **Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish**, C. VI, S. 3: s. 645-659.

DEMİR, Z. Sema, (2013), "Türk Hamam Müzesi ve Kına Hamamı Sergisi", **Ankara Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 2: s. 48-55.

EMİROĞLU, İzlem, (2010), **Konya' da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

ENGLE, Randall W., TUHOLSKI, Stephen W., LAUGHLIN, James E., CONWAY, Andrew R. A., (1999), "Working Memory, Short-Term Memory, and General Fluid

- Intelligence: A Latent-Variable Approach”, **Journal of Experimental Psychology: General**, C. CXXVIII, S.3: s. 309-331.
- ERTUĞRUL, Alidost, (2009), “Hamam Yapıları ve Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. VII, S. 13: s. 241-266.
- HALBWACHS, Maurice, (1992). **On Collective Memory**, (Ed. Lewis A. Coser). London: The University of Chicago Press.
- KAFESOĞLU, Halil İbrahim, (1973), “Eski Türk Dini”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 3, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KAPLAN, Yunus, (2010), “Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları”, **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, TAED 44, s. 131-155.
- KODAMAN, Leyla ve ÖZKARTAL, Mehmet, (2010), “Picasso’nun ‘Türk Hamamı’ Adlı Yapıtında J. D. Ingres’den Öykünme (Pastiş) İzleri”, **Ankara Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi**, C. I, S. 5: s. 121-137.
- LEMAIRE, Gerard Georges, (2008), **The Orient in Western Art**, China: h.f.ullmann.
- MURAT, Leyla, (2012), “Hititlerde Su Kültü”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXXI, S. 51: s.125-158.
- OYMAK, İskender, (2010), “Anadolu’da Su Kültürünün İzleri”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S.1: s. 35-55.
- ÖNGE, M. Yılmaz, (1995). **Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ÖZBAYRAKTAR, Mehtap, (2015), “Kolektif Bellek, Kent Belleği ve Sokaklar: İzmit Merkez Geleneksel Sokakları”, **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (Ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik), Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s.1555-1569.
- SAMİ, Kamuran, (2017), “Halk Kültürü Bağlamında Hamam(lar)ın Toplumsal ve Mekânsal Dönüşümleri, Diyarbakır Tarihi ‘Suriçi’ Örneği”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XVI, S. 64: s. 1531-1546.
- TAŞÇIOĞLU, Tülay, (1998). **Türk Hamamı**, İstanbul: Duran Ofset.
- TÜRKYILMAZ, Dilek, (2001), **Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Eskişehir Hamamları**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- TÜRKAN, Kadriye, (2009), “Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri”, **Ankara Millî Folklor Dergisi**, C. XI, S. 84: s. 162-174.
- YEGÜL, Fikret, (2009), “Anadolu ve Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği”, **Anadolu/Anatolia** 35, s. 99-118.

YEGÜL, Fikret, (2012), "Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak", **Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem**, (Derleyen: Nina Ergin, Çeviren: Ayşe Özbay Erozan), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 17-65.

"KÜLTÜR", **TDK**, (Erişim: 22.12.2019),

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=k%C3%BClt%C3%BCr>

"BELLEK", **TDK**, (Erişim: 22.12.2019), <https://sozluk.gov.tr/?kelime=BELLEK>